

знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності і збройно, свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур [9, 290]. Варто зазначити, що І. Франко був прихильником республіканської форми правління не лише як політичний мислитель, але й як політик, активний громадський діяч.

М. Грушевський – визначний політичний діяч та вчений, який багато в чому був продовжувачем драгоманівських ідей, також надавав перевагу республіканській формі державного правління в Україні. Він пов'язував ідею створення української демократичної республіки безпосередньо з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, вважаючи, що федеративний постулат цього товариства був постулатом української державності і не суперечив політичній незалежності України [10]. Проте, варто зазначити, що вчений у своїх поглядах на державницьке майбутнє України еволюціонував від ідей автономії до розуміння необхідності державної самостійності України. Тому у контексті розгляду питання про необхідність створення Української демократичної республіки, на наш погляд, доцільніше звернутися до пізнього періоду його діяльності – часів Центральної Ради.

Засади національно-державної політики України були запропоновані М. Грушевським у програмі, яку здійснювала Центральна Рада протягом періоду свого існування. До них належать: 1) надійне забезпечення прав національних меншостей; 2) забезпечення українському народові державного права шляхом федерації або ж повної незалежності української держави; 3) широке самоуправління, розвиток всякої ініціативи людини і громадянства на шляху порозуміння місцевих національних і класових груп; 4) залишення на своїх місцях всіх старих корисних працівників-професіоналів, прихильників свободи і демократії, які готові керуватися потребами нового життя українського народу; 5) паралельно з об'єднанням і формуванням нових українських національних організацій повинен розвиватися процес творення за їх ініціативою територіальних комітетів, куди б ввійшли і представники національних меншин, як протитага діяльності міської і земської самоуправи [11, 56].

Політико-правове закріплення ідей республіканізму втілювалось у Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була прийнята на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. Питанням організації та компетенції вищих органів влади було присвячено чотири розділи цього документу, положення про главу держави були в ньому відсутні. Згідно з Конституцією, функції президента частково передавалися голові органу законодавчої влади. В статті 35 було зазначено, що голова Всенародних Зборів як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки. Роль голови представницького органу посилювалася положенням ст. 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням зборів. Голова Всенародних Зборів, “за порозумінням” з Радою Старшини, формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим збором [12, 119].

Отже, у Конституції УНР закріплювалися ідеї формування в Україні парламентської республіки, що можна пояснити як специфікою складу Центральної Ради, так й особливостями діяльності цього державного органу у такий складний історичний період розвитку країни. На жаль, політико-правові ідеї, висвітлені у

Конституції УНР, у тому числі обґрунтування необхідності формування саме парламентського республіканського ладу, не поціновані належним чином досі.

Ідеї республіканізму у період кінця XIX – початку XX ст. у середовищі вітчизняних інтелектуалів та суспільно-політичних діячів були, безперечно, популярними і викликали гострі та запеклі суперечки, адже підходи до розуміння сутності цієї форми державного правління були надзвичайно дискусійними. Однак, варто підкреслити, що у цей історичний період не менш популярними стають і консервативні ідеї, відповідно до яких найкращою формою державного правління для України визнавалася монархія.

1. *Актуальні проблеми теорії держави та права: Навч. посіб. / С.М. Темченко та ін. – К., 2008. – Ч. 1.*
2. *Лазаревский Н.И. Русское государственное право – Петроград, 1917. – Т. 1.*
3. *Эсмен А. Основные начала государственного права // Соч. А. Эсмен. – М., 1898. – Т. 1.*
4. *Драгоманов М. Политические сочинения. – М., 1908.*
5. *Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.*
6. *Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1930. – Кн. 6.*
7. *Чикаленко Є. Щоденник (1909–1919). – Львів, 1931.*
8. *Franko I. Beitrage zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882 – 1915. – Berlin, 1963.*
9. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 1.*
10. *Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. – Спб., 1907.*
11. *Гирич І. Документи академіка М.С. Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – № 4.*
12. *Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. // Історія Української Конституції. – К., 2009.*

Л. І. Синявська

ПРОДОВОЛЬЧЕ ПИТАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

Перша світова війна зумовила загострення в Російській імперії продовольчої кризи, що стосувалося і українських губерній. Продовольче питання безпосередньо позначилося на населенні і стало вирішальним у ставленні до влади. Тому аналіз причин швидкого зростання цін та дефіциту, відношення різних прошарків суспільства до цієї проблеми дасть можливість окреслити місце продовольчого питання серед причин соціального незадоволення населення в роки війни. Враховуючи важливість цієї проблеми, науковці приділили їй значну увагу, а відтак, тема відразу стала об'єктом досліджень фахівців.

Перед Першою світовою війною царизм самовпевнено припускав, що воєнні умови не принесуть державі голоду і дорожнечі. Висловлювалися навіть побоювання, щоб війна не знизила ціни на продовольство [1, 39]. Однак, як показав час, війна поставила імперію на межу фінансового банкрутства, дезорганізувала ринок і зробила неможливим продовження попередньої економічної політики.

Пояснити ситуацію, що склалася в державі, та впровадити заходи із вирішення продовольчого становища країни намагалися ще під час війни. Праці, які виходили в цей час, мали передусім економіко-статистичний характер і описували зміни в господарстві імперії мовою цифр. Це зокрема знайшло відображення у роботах кількох державних і громадських комісій, які з часом

були надруковані [2–4] та які використали в своїх працях дані Статистичного відділу Канцелярії Міністерства торгівлі і промисловості.

Під час революції 1917–1920 рр. продовольче питання не втратило надзвичайної актуальності. У роботах С. Прокоповича [5], М. Ясного [6], О. Чайнова [7], Г. Полонського [8] висвітлювалася історія виникнення і функціонування різних (загальнодержавних, земських, муніципальних, кооперативних) продовольчих організацій, розглядалися економічні проблеми, пов'язані з врожаєм хлібів, заготівлею та розподілом продуктів.

Розгорнулася дискусія щодо хлібної монополії Тимчасового уряду, коли вирішення продовольчої проблеми стало об'єктом політичної боротьби. Думки розділились. Одні стверджували, що в країні велика нестача хліба і їй загрожує неминучий голод [9, 7], інші вважали, що в країні немає ні надлишку, ні нестачі хліба [7, 18], треті доводили, що голод насувається на країну не через відсутність хліба, а через порушення транспортного забезпечення і масової спекуляції [10, 154–155]. У роботах В. Каррика [11] К. Пажитнова [9] і М. Ясного [12] серед причин виникнення продовольчої кризи вказується порушення товарообміну між містом і селом, відсутність апарату розподілу, приховування запасів хліба власниками тощо. Провину за провал хлібної монополії вони цілком перекладали на селянство і цим виправдовували продовольчу політику Тимчасового уряду [11, 3; 12, 5].

Значний дослідницький інтерес становить книга М. Кондратьєва [13], написана в роки громадянської війни і невдовзі заборонена, хоч і не втратила свого значення до сьогодні. Застосовуючи історико-економічний та економіко-теоретичний підходи, вчений глибоко проаналізував механізм продовольчої справи в Росії 1914–1920 рр., теоретичні положення підкріпив багатьма таблицями, схемами, діаграмами. Солідна джерельна база дозволила показати, зумовлені війною і революцією, зміни як економічних складових ринку хліба (коливання посівних площ, товарності хліба, цін, росту попиту і пропозиції), так і нормативної його складової, тобто регулювання ринку державою з допомогою прямих і непрямих заходів. Водночас він негативно оцінив роботу продовольчих комітетів, а крах хлібної монополії вбачав у безкультур'ї народу та відсутності організаційних навичок у працівників продовольчих органів. Проведений аналіз дозволив автору дійти висновку про неминучу деградацію вільного ринку в умовах війни і посилення ролі державних органів у справі постачання. Монографія М. Кондратьєва стала своєрідним вододілом, оскільки роботи, що вийшли пізніше, були підпорядковані одній ідеологічній лінії.

Із закінченням війни проблема продовжувала хвилювати дослідників. У 1920–30-х рр. радянська історична наука розробляла тему продовольчого питання вже стосовно проблем селянського руху в роки війни і революції, а крім цього аналізувалися різні аспекти продовольчого становища країни. Так, праця М. Орлова [14] була першим дослідженням з цієї теми, в якій розгляд питання відбувається з «класових позицій». Учений зазначав, що політика царського і Тимчасового урядів у продовольчій сфері під час війни «розпочатої самодержавством із почуття самозбереження перед революцією» вирізнялася плутаниною [14, 11–14]. Він прийшов до висновку, що Тимчасовий уряд ввів хлібну монополію «в інтересах промисловців», проводилася вона за рахунок селянства і тому «розцінювалася селянами як грабунок». Критикуючи політику царського і Тимчасового урядів у продовольчій сфері під час війни, автор подав і короткий огляд продовольчих комітетів і відзначив, що у системі цих організацій не було єдності.

У результаті своїх досліджень він прийшов до висновку, що протистояння між центральними і місцевими продовольчими органами стало вирішальним у невдачах проведення хлібної монополії [14, 17–20].

Значну увагу продовольчій проблемі приділив О. Шестаков, який вважав, що у руках буржуазії закон про хлібну монополію набув «явного спекулятивного характеру» [15, 60–62]. У результаті продовольче становище країни не покращилось, а ще більше ускладнилось. З. Лозинський зосередив погляд на відношенні буржуазії і поміщиків до хлібної монополії, прийшовши до висновку, що вони зустріли продовольчу реформу в «штики» та довівши, що Тимчасовий уряд невміло і без бажання вирішував продовольчу проблему, тому продовольча криза не зменшилась, а навпаки загострилась [16, 128]. В. Рейхарт звернув увагу на демократичне походження закону про хлібну монополію і на те, що він був прийнятий Тимчасовим урядом «при сильному тиску з «низу». Висвітлив автор і тактику боротьби буржуазії проти хлібної монополії. У період двовладдя вона проводила її «тихою сапою», а встановивши свою диктатуру, буржуазія повела проти хлібної монополії «фронтальні бої» [17, 5–10].

Дослідники не оминули увагою і проблем харчування та здоров'я населення в роки Першої світової війни. Вийшла серія досліджень з оцінки харчування селян в різних областях країни. Робота С. Клепикова [18] була опублікована на матеріалах земських бюджетних оглядів шістнадцяти губерній і аналізувала народне харчування в складних історичних умовах. У 1929 р. вийшла праця В. Бинштока, в якій подано аналіз стану здоров'я і харчування населення в роки імперіалістичної війни [19]. Не можна не сказати і про висвітлення проблеми у контексті класової боротьби пролетаріату. З подібних ідейних поглядів до неї підійшли зокрема М. Добротвор [20] і Я. Букшпан [21]. Праця останнього до цих пір є однією із найфундаментальніших щодо вивчення регулятивної політики царського і Тимчасового урядів у зазначений час.

Незважаючи на те, що висвітлення продовольчого питання і політики російських урядових кіл у роки Першої світової війни були об'єктами історичної науки першої третини ХХ ст., однак дослідники недооцінювали ступінь гостроти продовольчої кризи і масштаби втручання в економіку держави. Частина істориків вивчала лише окремі аспекти продовольчої проблеми, а в узагальнюючих працях розглядали тему в загальних масштабах імперії, не виокремлюючи специфіки особливостей українських територій.

Зрештою, можна виділити декілька періодів у вивченні зазначеної теми. Перший – 1914–1918 рр. – постановка проблеми і початок осмислення воєнної економіки взагалі і продовольчого питання зокрема. Другий – 1920-ті рр., коли з'явилася можливість відносно вільного використання та інтерпретації фактичного матеріалу, а данина існуючій політичній системі відгукувалася тенденційною оцінкою фактів. Третій – 1930-ті рр. – час, коли виклад історії став заідеологізованим і сформувався єдина позиція радянських дослідників з приводу процесів, що мали місце в роки Першої світової війни та революції 1917–1920 рр.

1. Гулевич А. *Война и народное хозяйство*. – СПб., 1898.
2. *Труды Комиссии по изучению современной дороговизны*. – Вып. 2. – М., 1915.
3. *Анкета о дороговизне 1915 г. / Всероссийский союз городов*. Гл. ком. Экономический отд. – М., 1915.
4. *Резолюции экономического совещания по борьбе с дороговизной, состоявшегося в Москве 11–13 июля при Всероссийском Союзе Городов*. – М., 1915.
5. Прокопович С.Н. *Война и народное хозяйство*. – М., 1918.

